

УДК 347.1

О. В. Басай

СИСТЕМА ЗАСАД ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

При регулюванні цивільних відносин важливе значення надається засадам цивільного законодавства, тобто тим вимогам, які висуваються до практичного забезпечення правового становища учасників цивільних відносин. Значення засад цивільного законодавства полягає у тому, що саме вони визначають зміст цивільно-правових норм, галузеві особливості правового регулювання, що сприяє однорідності розуміння сенсу правових норм, їх єдиному правозастосуванню. Все це свідчить про безумовну актуальність дослідження цієї правової категорії.

Тривалий час у літературі ведуться дискусії щодо визначення системи принципів цивільного права, критеріїв їх класифікації. Незважаючи на присвячення цій проблемі численних праць відомих науковців, таких як Є. О. Харитонов, Н. Ю. Голубєва, С. І. Шимон, В. П. Паліюк, О. Г. Комісарова, Н. П. Аслянян, Р. Б. Шишка та інші, питання щодо системи принципів цивільного права все ще залишається дискусійним, що актуалізує необхідність відповідних досліджень.

З урахуванням зазначеного, метою цієї праці є аналіз існуючих підходів до визначення системи принципів цивільного права, аналіз системи засад цивільного законодавства, виявлення універсальних та спеціальних засад.

Під системою принципів (засад) розуміють сукупність принципів, обумовлену їх внутрішньою єдністю і взаємною зв'язаністю і обумовленістю, їх спрямованістю до єдиної мети [1, 80]. Деякі автори пропонують під системою принципів розуміти перш за все їх сукупність і порядок розташування [2, 4]. Найбільш переконливою є позиція, згідно з якою принципи в системі об'єднуються на основі інтеграції, що породжує виникнення нової якості [3, 34; 4, 145; 5, 34; 6, 42].

При об'єднанні принципів в систему виникає якісно нове утворення, в якому його складові елементи, знаходячись в постійній взаємодії, передають один одному частину своїх властивостей, створюючи взаємообумовлену, цілісну основу для нормального регулювання всіх правовідносин [7, 92]. Разом з тим кожний з принципів володіє своїм власним змістом, що відрізняє його від інших. Тому слід погодитись з позицією А. М. Ларіна і Ю. І. Стецовського, які зазначають, що визнання взаємозв'язку принципів не означає того, що зміст одного принципу повністю зводиться до змісту іншого і що якісна визначеність кожного з них — одна з умов системності принципів [6, 42].

На думку Т. Н. Добровольської, об'єднання об'єктів в систему відбувається при дотриманні таких умов, як зв'язаність спільністю цілей, відсутність внутрішніх суперечностей усередині окремих елементів і між ними, при цьому зміст якого-небудь одного елемента не може повністю зводитися до змісту іншого або повністю поглинатися ним [5, 33].

А. В. Гриненко до вищезазначеного додає, що існує не одна система принципів, а, як мінімум, дві — абстрактна і реальна (більш точно — не реальна, а підлягаюча реалізації, а в ретроспективному плані — реалізована).

Отже, можна визнати, що насправді існує загальна абстрактна система принципів і нескінченна кількість реальних систем, які є результатом застосування абстрактної системи [8, 192].

Таким чином, за аналогією з визначенням, запропонованим А. В. Гриненко [8, 192], можна стверджувати, що система основ (принципів) цивільного законодавства — це інтегровані в структурно впорядковану єдність нормативні розпорядження, що володіють відносною самостійністю, стабільністю, автономністю функціонування і можливістю взаємодії з іншими елементами усередині системи і іншими правовими системами в цілях якнайповнішого врегулювання питань, що виникають у зв'язку із правовим регулюванням цивільних відносин.

Сьогодні ст. 3 ЦК України закріплено чітко визначений перелік засад цивільного законодавства. Наша позиція зводиться до того, що засади цивільного законодавства є нормативно оформленими принципами цивільного права. Як відомо, існують два способи вираження принципів права: безпосереднє формулювання їх в нормах права (текстуальне закріплення) і виведення принципів права зі змісту нормативно-правових актів (змістовне закріплення). Як зазначає Н. Ю. Голубева, до першої з цих груп можна віднести принципи, що прямо закріплені в законодавстві, які ЦК України іменує загальними засадами цивільного законодавства [9, 22]. Отже, для визначення системи нормативно закріплених принципів важливе значення має аналіз системи принципів цивільного права у цілому.

Система принципів цивільного права має формуватись ієрархічно. При визначенні системи принципів цивільного права візьмемо за основу загальний підхід до класифікації принципів цивільного права, згідно з яким, на думку Р. Б. Шишки, слід розрізняти декілька груп принципів, які стабілізують норми права і є їх основними напрямками:

- перша група — принципи права взагалі: моральність, гуманізм, законність;
- друга група — принципи приватного права як надгалузіві права: неприпустимість свавільного втручання в приватну сферу забезпечує свободу особистості, ініціативність, свобода вибору виду і міри своєї поведінки;
- третя група — власне принципи цивільного права;
- четверта група — принципи окремих підгалузей цивільного права: права власності, права інтелектуальної власності, сімейного, житлового, спадкового;
- п'ята група — принципи окремих інститутів цивільного права: права промислової власності, договірної права [10, 96]. Слід до цього додати, що першу групу принципів можна підрозділити на загальнолюдські (універсальні) та загальноправові принципи. Крім того, до цього переліку варто додати міжгалузеві принципи права.

Отже, на «вершині» ієрархії системи правових принципів знаходяться універсальні принципи, на підставі яких виникають і розвиваються всі інші пра-

вові принципи і правова система в цілому. У цьому значенні можна було б проводити розмежування універсальних і загальноправових принципів, маючи на увазі, що універсальні принципи характеризують правову систему в цілому, а загальноправові принципи — принципи, що лежать в основі системи права, і, таким чином, включаючи тільки принципи, закріплені безпосередньо в Конституції, а також загальновизнані принципи міжнародного права. Походження власне універсальних принципів швидше слід пов'язувати з категоріями правосвідомості. Універсальні принципи включають загальноправові принципи, а також ідеї, що не одержали нормативного закріплення, пов'язані з потребами розвитку правової системи країни. У цьому значенні категорія універсальних принципів ширше, проте і менш конкретна, ніж категорія загальноправових принципів.

Крім того, система правових принципів через природу правової системи і особливостей її функціонування має елементи циклічності, тобто на кожному етапі правового регулювання домінують в комплексі з універсальними принципами специфічні принципи окремих компонентів правової системи.

Сферою дії (застосовності) універсальних правових принципів є вся правова система; застосовність інших правових принципів може бути обмежена їх приналежністю до того або іншого компонента правової системи і не розповсюджуватися на всю правову сферу і відносини суб'єктів правового спілкування. У цьому значенні правові принципи можуть вступати в якусь суперечність один з одним — застосовність того або іншого принципу до конкретного випадку буде визначатись конкретикою і специфікою правовідносин [11, 59].

В юридичній літературі під загальнолюдськими (загальноцивілізаційними, універсальними) принципами права пропонується розуміти зафіксовані у позитивному праві його універсальні нормативні засади, які напрацьовані людством як глобальною макроцивілізаційною системою, об'єктивно зумовлені потребами і рівнем розвитку людської цивілізації та втілюють її найкращі здобутки у правовій сфері, визначають сутність і спрямованість правового регулювання і придатні до застосування у будь-якій системі права. Загальнолюдські принципи права знаходять своє відображення та конкретизацію в усіх інших видах принципів права національної правової системи (загальноправових, міжгалузевих, галузевих принципах і принципах окремих інститутів), а також у принципах міжнародного права, тому їх зміст виражається в найрізноманітніших правових приписах та нормах, причому ступінь їх нормативної конкретизації в різних галузях неоднаковий [12].

Т. Фулей до загальнолюдських принципів права відносить такі принципи, як принцип юридичної (формальної) рівності, принцип демократизму, принцип справедливості та принцип поваги і захисту основних прав людини [12].

Існують різні підходи до визначення загальноправових принципів права, що проявляються й у сфері дії цивільного права та визначають зміст його норм. Так, одні автори називають такі принципи: принцип справедливості, принцип поваги прав людини, принцип рівноправності, принцип законності, принцип правосуддя [13, 242–246], інші — принцип гуманізму, принцип

рівності громадян перед законом, принцип демократизму, принцип законності, принцип справедливості [14, 134–136]; треті — принцип соціальної справедливості, рівноправність громадян, єдність прав і обов'язків, гуманізм, поєднання переконання і примусу в праві, демократизм [15, 149–154]. Існують і інші точки зору на конкретні принципи права.

Узагальнюючи погляди вчених по даній проблемі, А. І. Бобильов робить висновок, що до загальноправових принципів можна віднести: а) принцип забезпечення рівності всіх форм власності і свободи підприємництва; б) принцип справедливості; в) принцип визнання, дотримання і захисту прав і свобод людини і громадянина; г) принцип народовладдя; д) принцип законності; е) принцип пріоритету міжнародного права над внутрішньодержавним; е) принципи забезпечення правопорядку в суспільстві; ж) принцип правосуддя [16, 9–10].

Принципи приватного права як надгалузіві права включають в себе:

1) принцип автономії (це означає, що суб'єкти вільно здійснюють свої права; не допускається втручання в їх справи або ж протидія їм);

2) принцип добровільності (суб'єкт сам несе відповідальність за виконання своїх обов'язків, відповідає за ними своїм майном);

3) принцип юридичної рівності (виражається у вільному волевиявленні і його оцінці, що дорівнює іншим);

4) принцип диспозитивності;

5) принцип координації;

6) принцип загального дозволу;

7) принцип правового захисту приватного інтересу та ін. [17, 9–10].

Слід звернути увагу на те, що серед засад цивільного законодавства закріплено лише два з перелічених принципів — принцип автономії (який може бути з певними застереженнями прирівняний до принципу неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини) і принцип правового (судового) захисту приватного інтересу [17, 12].

До міжгалузевих принципів цивільного права можна віднести, наприклад, принцип ініціативи суб'єктів цивільного права, принцип добросовісного виконання прав та обов'язків відповідно до їх призначення, а також принцип здійснення правосуддя лише судом, принцип рівності всіх перед законом та судом, принцип диспозитивності тощо [18, 83–84].

До галузевих принципів цивільного права, на думку А. І. Бобильова, відносяться: принцип дозволеної спрямованості цивільно-правового регулювання; принцип рівності правового режиму для всіх суб'єктів цивільного права; принцип неприпустимості довільного втручання в приватні справи; принцип недоторканності власності; принцип свободи договору [16, 13]. Власне кажучи, галузевими принципами цивільного права є більшість положень, закріплених у якості засад цивільного законодавства.

Наведений у ст. 3 ЦК України перелік загальних засад цивільного законодавства, судячи з формулювань, є вичерпним. При цьому, виходячи з назви ст. 3 ЦК України — «Загальні засади цивільного законодавства», можна дійти висновку, що вказані в ній і охарактеризоване вище засади є «загальними»,

тобто спільними для усіх інститутів цивільного законодавства, такими, що мають визначати сутність практично усіх норм цивільного законодавства.

Однак аналіз змісту ст. 3 ЦК України свідчить про те, що він не повною мірою відповідає сенсу найменування цієї норми, оскільки «загальними» для усього цивільного законодавства можуть бути визнані лише кілька із названих у ній принципів.

Зокрема, загальними є наступні вимоги:

- 1) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини;
- 2) судовий захист цивільного права та інтересу;
- 3) справедливість, добросовісність та розумність.

Разом із тим така вимога як неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом, стосується лише регулювання відносин власності; свобода договору є принципом регулювання договірних зобов'язальних відносин, а така засада, як свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом, стосується визначення правового становища особи, відносин власності, зобов'язальних відносин, але не має значення, скажімо, для недоговірних зобов'язань.

Крім того, як зазначалось, для окремих розділів (підгалузей) цивільного законодавства визначені спеціальні засади (принципи):

1) засадами регулювання відносин власності є принципи рівності усіх форм власності, принцип недоторканності права власності, принцип публічності, принцип, так званого, абсолютного захисту прав власника;

2) засадами регулювання зобов'язальних відносин є принцип свободи договору, принцип належного виконання зобов'язань, принцип реального виконання зобов'язань, принцип неприпустимості односторонньої відмови від зобов'язання, стабільності зобов'язань [18, 83–84] тощо;

3) засадами спадкового права є принцип використання спадкового майна для забезпечення непрацездатних родичів та подружжя померлого, свобода заповіту, рівність спадкових часток при спадкуванні [18, 83–84] тощо;

4) засадами житлового права можна назвати принцип дотримання санітарних, технічних та інших вимог щодо житлового приміщення, стабільності правового становища наймача та членів його родини [18, 83–84] та ін.;

5) до засад сімейного права можна віднести принцип захисту сім'ї державою, принцип свободи шлюбу, принцип одношлюбності (моногамії), принцип рівності подружжя, принцип захисту жінок та дітей [19, 14–23] тощо.

Що стосується принципів інститутів цивільного права, на думку Н. Ю. Голубевої [9, 22], до таких можна віднести:

1) принципи виконання зобов'язань: принцип належного виконання зобов'язань, принцип реального виконання зобов'язань, неможливість односторонньої відмови від зобов'язання, принцип ділової співпраці, принцип економічності [20, 89–93];

2) принципи цивільно-правової відповідальності: принцип невідворотності відповідальності, принцип індивідуалізації відповідальності, принцип відповідальності за вину, принцип повного відшкодування шкоди [21, 504] тощо;

3) принципи авторського права: принцип свободи творчості, принцип національного режиму, принцип незалежності охорони, принцип автоматичної охорони [22, 57–60], принцип поєднання особистих інтересів з інтересами суспільства, принцип матеріальної та моральної зацікавленості тощо;

4) принципи патентного права: принцип визнання за патентовласником виключного права на використання запатентованого об'єкта, принцип поєднання особистих інтересів з інтересами суспільства, принцип абсолютної (світової) новизни винаходу, принцип надання охорони лише тим розробкам, що в офіційному порядку визнані патентоспроможними винаходами, корисними моделями і промисловими зразками;

5) принципи інституту забезпечення виконання зобов'язання: наприклад, принцип публічності [23, 69–75].

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок про застосування у вітчизняному законодавстві універсальних та спеціальних (підгалузевих) засад (принципів). Слід підкреслити те, що всі принципи цивільного права, відображені у засадах цивільного законодавства, мають загальнообов'язковий характер. Вони здебільше безпосередньо закріплені у нормах цивільного права і їх дотримання є обов'язковим як при законотворчості, так і при правозастосуванні.

Література

1. Чечина Н. А. Принципы советского гражданского процессуального права и их нормативное закрепление // Правоведение. — 1960. — № 3. — С. 78–83.
2. Давыдов П. М. Принципы советского уголовного процесса : учеб. пособие / П. М. Давыдов. — Свердловск : СЮИ им. А. Ю. Вышинского, 1957. — 254 с.
3. Якуб М. Л. О принципах советского уголовного процесса // Социалистическая законность. — 1951. — № 8. — С. 32–37.
4. Цыпкин А. Л. Система принципов советского уголовного процесса // Научные труды Саратовского юридического института. — 1957. — Вып. 1. — С. 143–148.
5. Добровольская Т. Н. Принципы советского уголовного процесса / Т. Н. Добровольская. — М. : Юрид. лит., 1971. — 198 с.
6. Стецовский Ю. И. Конституционный принцип обеспечения обвиняемому права на защиту / Ю. И. Стецовский, А. М. Ларин. — М. : Юрид. лит., 1988. — 312 с.
7. Уголовно-процессуальное право РФ : учеб. для вузов / под ред. П. А. Лупинской. — М. : Юристъ, 2006. — 815 с.
8. Гриненко А. В. Система принципов и цель производства по уголовному делу // Правоведение. — 2000. — № 6. — С. 179–192.
9. Голубева Н. Ю. Класифікаційні критерії для побудови системи принципів цивільного права України // Актуальні проблеми держави і права. — 2008. — Вип. 43. — С. 20–24.
10. Шишка Р. Б. Засади цивільного права // Вісник Запорізького державного університету. Юридичні науки. — 2004. — № 1. — С. 95–98.
11. Скурко Е. В. Правовые принципы в правовой системе, системе права и системе законодательства: теория и практика // Правоведение. — 2006. — № 2. — С. 55–61.
12. Фулей Т. Загальнолюдські (загальноцивілізаційні) принципи права: деякі теоретичні аспекти // Право України. — 2007. — № 3. — С. 48–53.
13. Теория государства и права / под ред. В. И. Корельского, В. Д. Первалова. — М. : Норма, 2002. — 525 с.
14. Общая теория права и государства / под ред. В. В. Лазарева. — М. : Юристъ, 2000. — 714 с.
15. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Магузова, А. В. Малько. — М. : Юристъ, 2000. — 518 с.
16. Бобылев А. И. Понятие, принципы и функции права // Право и политика. — 2004. — № 4. — С. 4–13.

17. Харитонов Є. О. Принципи цивільного права України: до постановки проблеми // Актуальні проблеми держави і права. — 2008. — Вип. 38. — С. 7–13.
18. Потапова О. А. Классификация принципов гражданского права // Российский юридический журнал. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2001. — № 4. — С. 82–84.
19. Косова О. Ю. Оконституционном принципе защиты семьи государством // Правоведение. — 1997. — № 2. — С. 14–23.
20. Слепенкова О. А. Принципы исполнения обязательств: некоторые проблемные аспекты // Правовая политика и правовая жизнь. — 2006. — № 2. — С. 89–93.
21. Гражданское право: учебник. Ч. 1 / под ред. А. Г. Калпина, А. И. Масляева. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юристъ, 2002. — 536 с.
22. Косенка С. Принципы та джерела авторського права // Юридичний журнал. — 2006. — № 3. — С. 57–60.
23. Андрианов М. Забезпечення виконання договірних зобов'язань та принцип публічності як елемент забезпечення виконання договірних зобов'язань // Юридичний журнал. — 2005. — № 6. — С. 69–75.

Анотація

Басай О. В. Система принципів цивільного законодавства. — Стаття.

Стаття присвячена визначенню системи принципів цивільного законодавства. Проаналізована система принципів цивільного права, визначені універсальні, загальноправові, міжгалузеві, галузеві принципи цивільного права, а також принципи окремих інститутів цивільного права.

Ключові слова: принципи, основи, галузь, інститут, цивільне законодавство, система.

Аннотация

Басай О. В. Система принципов гражданского законодательства. — Статья.

Статья посвящена определению системы основ гражданского законодательства. Проанализирована система принципов гражданского права, определены универсальные, общеправовые, межотраслевые, отраслевые принципы гражданского права, а также принципы отдельных институтов гражданского права.

Ключевые слова: принципы, основы, отрасль, институт, гражданское законодательство, система.

Summary

Basay O. V. The system of bases of the civil legislation. — Article.

The article is devoted to definition of system of bases of the civil legislation. The system of principles of civil law is analysed, universal, all-legal, interbranch, branch principles of civil law, and also principles of separate institutes of civil law are defined.

Keywords: principles, bases, branch, institute, civil legislation, system.

УДК 347.73

В. В. Хохуляк

СТАНОВЛЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ НАУКИ ФІНАНСОВОГО ПРАВА У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У зв'язку з існуючими в сьогоденних умовах проблемами вироблення концептуальних наукових підходів до здійснення ефективного управління у сфері фінансів набуває важливого значення вивчення досвіду становлення науки фінансового права на початку ХІХ ст. Адже саме даний період характеризувався бурхливими процесами становлення системи центральних та місцевих органів